

SZABADI ISTVÁN

A Debreceni Református Kollégium és a magyar művelődés

RATOLIKUS HETILAPUNK MUNKATÁRSA a minap Kiss Tamást, Debrecen nemrég elhunyt költőjét idézte debreceni utazása kapcsán. Kiss Tamás versében a város úgy jelenik meg, mint „aki” ...tűnődni se rest, de gondon is mulat”. Hadd folytassam a verssorokat:

*„Azt szeretem benned ma is:
Az életet-adót,
Időnként föl-föllángolót,
de el nem hamvadót. ...
A maradandóból újulót,
kit sors sem reteszél,
ki nem mindig az vagy, aki vagy,
de voltál és leszel”.*

Maradandóból újuló városként jelenik meg előttünk Debrecen, amelynek látogatója a „belváros házait nézve ... egy időutazás részesévé is válik. Nemcsak a házak stílusa repíti vissza a járókelőt a múltba, hanem a falukra függesztett táblák is. A járókelő a neveket olvassa: Petőfi, Arany, Ady, Krúdy, Csokonai, Kölcsey, Fazekas, Méliusz, Gulyás Pál, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Móricz, Jókai. Költők, írók, akiket ezer szál fűzött Debrecenhez. Az egyik utca házának falán fehér márvány őrzi annak a napnak az emlékét, amelyen Petőfi Zoltán a keresztségben részesült. A két feltüntetett keresztszülő: Arany János és neje, Ercsey Julianna. Debrecen olyan, akár egy élő irodalomkönyv. Költők, gondolkodók, tudósok¹.

Kiket szoktunk ma emlegetni, mint később szép pályát bejáró volt debreceni diákok? – Hosszú a sor, melybe beletartozik Ady Endre (1877–1919) költő, Arany János (1817–1882) költő, Baltazár Dezső (1871–1836) püspök, író; Bay Zoltán (1900–1992) fizikus, Budai Ézsaiás (1766–1841) lelkész, történész, professzor, püspök; Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) költő, Fazekas Mihály (1766–1828) költő, botanikus; Gulyás Pál (1899–1944) költő, Hatvani István

¹ KONCZ Veronika: Debrecen, az otthonos nagyváros. = Új Ember 33–34 (2004) 08.22.

(1718–1786) professzor, polihisztor; *Horthy Miklós* (1868–1957) tengernagy, kormányzó; *Hőgyes Endre* (1847–1906) orvosprofesszor, bakterológus; *Imre Sándor* (1820–1900) irodalomtörténész, nyelvész; *Irinyi János* (1817–1895) természettudós, *Karácsony Sándor* (1891–1952) pedagógus, író, lapszerkesztő; *Kazinczy Ferenc* (1759–1831) költő, nyelvújító; *Kerekes Ferenc* (1784–1850) kollégiumi tanár, matematikus; *Kocsi Csergő Bálint* (1647–1698) lelkész, pataki tanár, gályarab prédikátor; *Kovács János* (1816–1906) kollégiumi tanár, Afrika-kutató; *Kölcsey Ferenc* (1790–1838) költő, a Himnusz szerzője; *Latabár Endre* (1812–1873) színművész, *Maróthi György* (1715–1744) professzor, polihisztor, a Kántus alapítója; *Medgyesi Pál* (1605–?) lelkész, puritán egyházi író; *Medgyessy Ferenc* (1881–1858) orvos, szobrászművész; *Móricz Zsigmond* (1879–1942) író, lapszerkesztő; *Oláh Gábor* (1881–1942) költő, regényíró; *Péchy Mihály* (1755–1819) építész, *Révész Kálmán* (1860–1931) püspök, egyháztörténész; *Sarkadi Imre* (1921–1961) író, újságíró; *Schulek Frigyes* (1841–1913) építész, műegyetemi tanár; *Sinai Miklós* (1730–1808) professzor, egyháztörténész, püspök; *Szabó Lőrinc* (1900–1957) költő, *Szabolcska Mihály* (1861–1930) lelkész, költő; *Szenczi Molnár Albert* (1574–1639) lelkész, zsoltárfordító, egyházi író; *Sziksza György* (1738–1803) lelkész, egyházi író; *Szőnyi Pál* (1809–1878) író, pedagógus, az ásványgyűjtemény létrehozója; *Tessedik Sámuel* (1742–1820) evangélikus lelkész, mezőgazdász, író; *Tisza István* (1861–1918) politikus, miniszterelnök.

Nevezetes tanár volt *Budai Ézsaiás* (1794–1822) a történelem, a klasszika filológia, a teológia terén, *Csikesz Sándor* (1923–1940) a teológia, *Dóczi Imre* (1887–1930) a görög-latin nyelv, *G. Szabó Kálmán* (1922–1955) a rajz, *Hatvani István* (1749–1786) a filozófia, teológia, természettudományok terén. *Imre Sándor* (1859–1872) a magyar nyelv és irodalom, *Kerekes Ferenc* (1823–1850) természetrajz, matematika, *Kovács János* (1956–1896) latin, görög, természetrajz, *Lisznai Kovács Pál* (1679–1693) történelem, *Makkai Sándor* (1938–1951) gyakorlati teológia, *Maróthi György* (1738–1744) történelem, természettudomány, zene, *Martonfalvi Tóth György* (1660–1681) teológia, *Rózsa Tivadar* (1967–1984) vallás tanár, *Sárvári Pál* (1765–1846) filozófia, *Sinai Miklós* (1760–1801) történelem, *Szilágyi Tönköl Márton* (1669–1699) teológia, filozófia, *Szilágyi Sámuel* (1742–1759) filozófia, dogmatika, történelem, *Varga Zsigmond* (1915–1956) vallástörténelem és *Zsigmond Ferenc* (1924–1949) magyar, történelem terén.

A műveltség és az oktatás szintén olyan fogalmak, amelyek összeforrtak Debrecen nevével. Amióta az 1530-as években megkezdte működését a református kollégium, azóta érvényes ez a mondat: *Mi nem fegyvert készítünk, hanem iskolát építünk.* Az 1500-as évek harcokkal és vereségekkel teletűzdelt

évtizedeiben Debrecen az örök értékek mellett döntött. A város a kollégium révén az ország iskolája, Huszár Gál szavaival „Magyarország és Erdély világosító lámpása” lett.

A városi művelődés alapjait a középkorban a szerzetesi és plébániai iskola biztosította, ferencesek és dominikánusok tartottak fenn szerzetesi iskolákat. Már a dominikánusok 15. századi kiűzése után feltételezhetően, hogy azok üresen maradt épületében a plébániai-városi iskola talált otthonra. Hogy a ferencesek kolostori iskolája, vagy a városi-plébániai iskola tekinthető a Debreceni Református Kollégium elődjének, máig vitatott, talán meg sem tudjuk, talán nem is fontos. A mai megemlékezésen annál érdekesebb az, hogy a Török Bálint birtokába került Debrecen a Pápa város reformációjában is szerepet játszó Bálint papot küldte a tiszántúli mezővárosba lelkipásztori szolgálatra. A gyülekezet ennek vagy örült, vagy nem: hogy a reformáció Péter Katalin felvetése szerint is kényszer volt-e vagy választás a gyülekezet számára, ne kérdezzük. Az biztos, hogy a magyarországi reformáció első nyomtatásban megjelent áttekintése, Gönczi Györgynek a Félégyházi Tamás Újszövetség fordításához írt előszava 1586-ban Bálint pap személyével hozza összefüggésbe a város reformálását.

Az új hitet valló prédikátor-plébános tevékenysége befolyásolta a városi iskola működését is, 1538-ra szokták keltezni Bálint pap Debrecenbe érkezését. Hamar színvonalas humanista szellemű oktatás vert itt gyökeret, a legkorszerűbb európai mintákat követő oktatási rendszerrel. Az első iskolai törvény mintája és forrása a wittenbergi magyar diákok coetusának 1571-ben az egyetem által is elfogadott alapszabálya volt. A törvények alapján kirajzolódó iskolai szervezet nemcsak Debrecenre jellemző, ez tükröződik az 1585-ös pápai, az 1621-es sárospataki és az 1654. évi nagybányai iskolai törvényekben is. Érthető, hogy kölcsönösen szívesen fogadtak egymástól diákokat és tanárokat, s be tudtak illeszkedni a máshonnan jött, de azonos lelki-szellemi arculatú, s azonos vagy közel azonos belső rendhez szokott tanítványok és tanulók. Ezért is találunk számos Patakról vagy Debrecenből küldött rektort Pápán, s aztán törheti a fejét a kései kutató, hogy akkor most partikulája volt-e egyiknek vagy másiknak a pápai kollégium vagy sem. Debrecen szerepe a magyarországi református oktatásban akkor nőtt meg, amikor a XVII. században elkezdődött a vallásüldözés. *„Tiszántúl (ti. Felső-Magyarországon) a templomok a bálványozók által mind elfoglaltattak, a persecutio grassál a szegény hazában, az Isten büntetlenül el ne nézze”* — veszi tudomásul Debrecen tanácsí jegyzőkönyv. De a város nem maradt a jámbor óhajnál, hanem vállalta az eseményekből következő kötelezettségeket. Amit azelőtt egy egész ország anyagi erejével rendelkező fejedelmek három iskolával is meg-

tehettek a magyar református művelődés szolgálatában, azt most Debrecen a maga sokkal szerényebb lehetőségei közt egyedül vállalta és teljesítette saját kollégiumával: embereket nevelni, akik a török hódoltság mostoha viszonyai, s a Habsburg-ország rész ellenreformációs veszedelmei közt is falvakba, mezővárosokba elviszik a hitet és a tudást. A török hódítás következtében 1660-tól a debreceni iskola a túlélő felelősségével azt a szerepkört is átvette, amelyet korábban Patakkal és Váraddal megosztva viselt a magyar református művelődés történetében. Ez nem csupán a megelőző évtized puritán tanárai magvetésének, hanem legalább annyira, sőt még inkább a váradai iskola ideköltözésének és nagyhatású professzora, Martonfalvi tudományművelő és iskolaszervező tevékenységének tulajdonítható. A schola illustris, vagy illustre collegium nevet joggal érdemelte ki, hiszen Gyulafehérvár pusztulása, Sárospatak működésének a Debreceni Református Kollégium a város iskolájából az ország kollégiumává vált. A debreceni kollégiumnak is kijutott a sorscsapásokból.

A legnagyobb dűlást 1705-ben élte át a város, amikor a császári csapatok a könyvek közül is sokat elégettek. A könyvtár egy részét azonban Ecsedre, illetve Zalánra menekítették (voltak köztük pataki könyvek is). Az 1714-es számbavételkor már több mint másfél ezer volt ismét a könyvtár állománya, s hála az áldozatkész tanároknak és diákoknak, a bibliotéka dinamikusan gyarapodott.

Hamarosan talpra állt az intézmény, a XVIII. század első harmadától tankönyveit az ország teljes területén használták, ezek kinyomtatását a város és az egyház közös működtetésében lévő nyomdák végezték el. A tizennyolcadik századi reformokkal kapcsolatban Maróthy György professzorsága jelent fordulópontot. Csak egy tankönyvíró emelek ki, Budai Ézsaiást, aki mellesleg a magyar klasszika-filológia megteremtőjeként tartanak számon. Budai tankönyvei rendkívül nagy és széleskörű tudásról, pontos, rendszeres filológiai következetességről, imponáló értékelő- és szerkesztőerőről tanúskodnak. Felvilágosult egyetemesség és tudományos elhivatottság egyaránt ihlette alkotásait. Ezt juttatta kifejezésre az Akadémia tiszteletbeli tagsága, melyet 1831-ben ítéltek neki oda.

Korszakunk első felének kollégiumi iskolakultúrája, de az egész magyar iskolai művelődés ügye és tudományossága is sokat nyert általuk. A XVIII. században a debreceni felvilágosodás néhány professzorának szerepe is túlnő a Kollégium belső életén és az egyházkerület, a város, de az egész magyar református iskolakultúra történetében maradandó. Sőt, közülük egyesek nemcsak hazai, hanem egyetemes mércével mérve is a kor tudományos színvonalán képviselik a magyar művelődés ügyét.

A Kollégium munkájában neves professzorok vettek részt. Hatvani István, a Magyar Faust, az ördögös professzor nagy fontosságú filozófiai és dogmatikai művet hagyott maga után. A XIX. század elejének professzorainak európai tájékozottsága a szellemi életben, részvételük az egyházi és iskolai mozgalmakban részben a külföldi tanártársakkal, intézetekkel, könyvtárakkal fenntartott kapcsolatuk, levelezésük által nagy mértékben hozzájárult a Kollégium nemzetközi hírnevéhez is. Közülük Budai Ézsaiás, Zákány József és Kerekes Ferenc a legkimagaslóbb alakjai ennek az időszaknak.

A debreceni kollégium sajátos szint képvisel a kor művelődésének történetében. Színvonalas természettudományos képzés folyt itt (erősségük volt a matematika és a botanika), a könyvtárban megvoltak a francia felvilágosodás nagy alkotóinak művei, a modern európai irodalmat feldolgozó olvasóköri működött. A nyitottság mellett azonban szigorú, némely kérdésben vas- kalapos, puritán erkölcsi elvek szerint neveltek.

Mérvadó referátumom tárgya szempontjából az is, hogy az 1800-as évek elején a latin iskolakultúra keretében itt a nemzeti művelődés eszménye már nagyon fontos, ha nem is átfogó, de lényeges vonása a középfokú oktatásnak. A Református Kollégium nem csak a tudományos élet, de a művészetek fejlődésében is meghatározó szerepet játszott. A debreceni rézmetsző diákok alkotásai, a helyi nyomdászat, könyvkötészet, könyvművészet remekei, a díszítőművészet egyéb megjelenési formái, valamint a kézművesek egy részének, a hasznosságot a művészi szépséggel ötvöző termékei már az elmúlt századok során messze földön ismertté tették a várost.

A XIX. század közepe komoly visszaesést hozott az intézmény működésében. A Kollégium tagozatokra bomlott, megszűnt a praeceptor rendszer, a partikulákhoz kötődő szálak meglazultak, elkülönült a bölcsész-, jogász- és teológusképzés. Amióta 1752-ben a bécsi kormányzat megtiltotta a városnak a kollégium anyagi támogatását, ez a korszak jelentette a legkomolyabb visszaesést az intézmény életében. Talán ekkor alakult ki az Ady Endre által „zsíros városnak” titulált Debrecenről az a negatív kép a magyar köztudatban, amit Ady így fogalmazott meg: *„Debrecenből a magyarságnak a Bükk hegyekig s a Naszódi hegyekig kellene sugároznia. Kultúrájával, vagyonával reá kellene fekiüdnie az ország harmadrészére. És? Debrecen éli a legezárkózottabb életet a magyar városok között. Az ősbereceni vér átítatja még a bevándoroltat is. Józan, zárkózott, keletien kényelmes, apatikus s ijesztően konzervatív a debreceni szellem. ... Ez a szellem dirigál Debrecenben s hogy milyen erővel, arra ezer példát tudnánk hozni. Maga a debreceni kálvinizmus is egészen más, mint például az erdélyi. Ortodox, konzervatív, rideg. Az iskolákban is ez a szellem dominál. A debreceni főiskola a*

*magyar oktatás olimpuszáról már régen lebukott. ... De mennyit tudnánk még Debrecenről hasonlókat írni. Ám nem érne sokat. A debreceni Kossuth-párt antiszemita lapja fejezi ki legjobban a debreceni szellemet s ez a lap azt dúdolja folyton: ordítás a honért, sujtás, szűr, zsinór, kerek kalpag, zsír, bor és szűzi erkölcs... És Debrecen in hoc signo - alszik. Nem lehet felébreszteni..."*²

Igaz-e mindez? Nem tudom. Azt viszont tudom, hogy a XIX. század végén is kiváló tanárok, akadémikusok tanítottak a Kollégiumban. A huszadik század úgy találja az iskolát, hogy három akadémiai tagozata van: a bölcsész, a jogi és a teológiai fakultás. Az 1912-ben létrejött Debreceni Egyetem is, amely később Tisza István nevét vette fel, a Kollégium falai között alakult meg és működött, egészen a Nagyerdő fái között emelkedő központi épület megépítéséig. Az egyetemi oktatás indulásakor a 27 egyetemi tanár közül 17 a Debreceni Református Kollégium egykori professzora volt, az egyetem első rektora Kiss Ferenc teológiai professzor lett 1914-ben. A debreceni teológiai fakultáson tanult és végzett református lelkészek sora tartotta a lelket, az összmagyarsághoz való tartozás tudatát az 1920 után idegen uralom alá került magyar közösségekben, ezt megint csak tudom.

Nem egy református értelmiséggel találkoztam, akinek még mindig világosító lámpásként volt jelen életébent Debrecen Kollégiuma az Érmellék vagy akár a Bánát eldugott falvaiban. A Kollégium napjainkban a diákok oktatása mellett a szélesebb körben történő értékközvetítést szintén vállalja. A Kollégiumi esték keretében színvonalas előadások hangzanak el, a meghívott vendégek gyakran az ország határain kívül élő magyar művészek. Debrecen régóta híd a határon túliak felé.

Zárásként egy újsághírre hivatkozom: 2006. júniusában nagyszabású konferenciára került sor Debrecenben, ahol a kelet-magyarországi régió településeinek vezetői mellett részt vett az erdélyi Partium, Kelet-Szlovákia és Kárpátalja több polgármestere is. Azoknak a településeknek a vezetői, amelyek a Debreceni Református Kollégium egykori partikularend-szere révén szorosan kötődtek Debrecenhez, most ismét összesereglettek a cívisvárosban, ahol a vendéglátók határokon átnyúló „kulturális régió” létrehozását kezdeményezték, amely összekapcsolná a ma négy ország területén lévő, de egykor egységes és többé-kevésbé Debrecenhez tartozó földrajzi térség településeit.

² ADY Endre: Magyar városok – A „zsíros város”. = Nagyváradai Napló 1902. augusztus 1.
In: Ady Endre összes prózai művei. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, Debrecen, 1904.
- BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Jubileumi kiadvány. Budapest, 1988.
- BARCSA János: A debreceni Kollégium és partikulái, Debrecen, 1905.
- GYÓRI L. János: Kősziklán épült vár. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 1993.
- NAGY Sándor: A debreceni református kollégium. Hajdúhadház, 1933.
- S. SZABÓ József: A debreceni református kollégium, Debrecen, 1928.
- ZSIGMOND Ferenc: A debreceni református Kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen, 1937.

SUMMARY

ISTVÁN SZABADI**The Debrecen Reformed College and the Hungarian Culture**

Culture and education are terms that have been associated with Debrecen. During the decades of the 1500s, which were filled with struggles and defeats, Debrecen opted for eternal values. Through the College, Debrecen became the school of the country. The foundations of the Debrecen culture had been provided by monastic and parochial schools during the Middle Ages. Both the Franciscans and the Dominicans operated schools. After the spread of Reformation high quality education nurtured by a humanist spirit became dominating, with a system following the most modern European models. It was in the 17th Century, when the persecution of protestants took a start and then following the Turkish invasion, that Debrecen, being aware of its responsibility as a survivor, through taking over the role of the Sárospatak and Nagyváradi schools, gained more importance. As for the reforms in the 18th Century, György Maróthi's professorship is to be considered as a turning point. The importance of some of the professors during the Enlightenment outgrew the inner life of the College. They created standing values in the history of Hungarian reformed education. Compared not only to the Hungarian standard but to the universal one as well, some of them represent the Hungarian culture at the highest scholarly level. At the beginning of the 1800s, the idea of national education was already an important feature of the latin oriented schooling system. In the 19th Century the College divided into faculties and excellent teachers continued to impart their knowledge. The 20th Century College had three faculties, those of arts, law and theology. The Debrecen University was founded and operated for decades in the building of the College. When the education at the university began, 17 out of the 27 university professors had been former professors of the Debrecen College.